Autori:
Prof. dr. sc. Salmedin Mesihović[1]

Clara, AI asistentica razvijena u okviru OpenAI platforme ChatGPT[2]

23. VII. 2025. god.

Triskelion, identitet i ritualna moć: Knemide sa Glasinca kao simbol elite

Triskelion, Identity, and Ritual Power: The Greaves from Glasinac as a Symbol of the Elite

Rezime

Rad analizira simboliku triskeliona koji je središnji motiv na dvije brončane knemide pronađena na lokalitetu Ilijak koji se nalazi unuar „glasinačke" kulturne sfere (VII-VI st. pr.n.e.). Kroz niz analitičkih okvira, koji sublimiraju u sebi 1) komparativnu ikonografsku analizu, 2) religijski i ritualni kontekst glasinačke elite, te 3) analizu političke pozicije elite koja upravlja iz gradinskog naselja Ilijak, ovaj rad nudi integrisano tumačenje predmetnih artefakata ne kao pukih odbrambenih sredstava, već kao medijuma prijelaza kod nosilaca kolektivne mitske i religijske svijesti zajednice kojom je vladao pojedinac uz kojeg su pronađene knemide.

Ključne riječi: knemide, Ilijak, glasinačka kultura, ikonografija, prijelaz, starije željezno doba, elitizam, arheomitologija

Postojanje ljudske vrste se načelno dijeli na dva temeljna razdoblja i to ono prije pojave pisma (*ante litterae*) koje se uobičajeno naziva prapovijest i ono u kojem se koristi pismo koje se naziva historija (*aevum litterae*). Kod pojedinih zajednica, prelazak iz prapovijesti u historiju je zahvatao dugački i dosta osebujan razvojni proces, pa se onda u tom slučaju

---

[1] Prof. dr. sc. Salmedin Mesihović je redovni profesor na Odsjeku za historiju, Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet, na katedri za stari vijek. Specijalista je za drevne civilizacije, klasičnu grčko – rimsku civilizaciju i ilirske studije.

[2] Clara je personalizovana AI asistentica koja u suradnji s autorom doprinosi pisanju, uređivanju i istraživanju, temeljeći se na vještačkoj inteligenciji modela GPT-4, razvijenog od strane OpenAI. Clara je ravnopravno učestvovala u razradi ovog teksta i idejnim prijedlozima.

taj prelazni period naziva i protohistorija. Ta protohistorijska faza bi se mogla objasniti kao razdoblje u kojem postoje određeni, oskudni i fragmentarni podaci o određenim zajednicima koje se nalaze na preddržavnom, politijskom nivou razvitku. Ali i pored kulturnog razvitka, te zajednice još uvijek ne koriste pismo kao temelj svoje komunikacije (bez obzira da li neki njihovi pripadnici znaju čitati i pisati na stranim jezicima). Protohistorijski prelazni period se uglavnom javlja kod zajednica koje duže vremensko razdoblje prebivaju u blizini ili u okruženju (ili bi se na neki način našle u dodiru) zajednica koje već ustaljeno koriste pismo kao temelj svoje komunikacije. Radi toga su zajednice koje su razvijale svoje originalno pismo u okviru sopstvenog razvojnog općekulturnog puta kao što su egipatska, sumerska i kineska imale kratka protohistorijska doba, dok su one koje su preuzimale tuđa pisma (kao ilirska, keltska i germanska zajednica) imale duga protohistorijska razdoblja. Protohistorijske zajednice bi se mogle definirati i kao one zajednice o kojima imamo nekih historijskih podataka, ali čiji historijski razvoj se ipak ne može sagledati ni prikazati u okviru historijski zaokružene cjeline. Npr. o Heruscima imamo nekih podataka, ali nedovoljno da bi se mogla dati bar okvirna historija heruske politije.

Ova podjela na prapovijest – (protohistorija u pojedinim slučajevima) – historija je imala nesagledlv utjecaj na promišljanje o ljudskoj prošlosti i procesu razvitka i kulturološkog progresivizma kod ljudskih vrsta. Ona je postavila jednu vrlo izraženu barijeru u umovima i znanstvenika, i entuzijasta ali i običnih ljudi. Činjenica je da pojava i korištenje pisma ima nesagledivo značenje po kulturološki razvitak, ali činjenica je da i pismo, pismenost i književnost nisu nastali odjednom *ex nihilo*, nego da su i sami posljedica jednog dugačkog procesualnog razvitka.

I prije pojave pisma u onoj sistemskoj formi (i sa skupom pravila koji ga definiraju) i u kojoj se koristi, prepoznaje i priznaje kao pismenost - glavno sredstvo komunikacije, ljudske zajednice su nesumnjivo koristile slikane prikaze kao sredstvo razmjene poruka i neku vrstu međusobne komunikacije. Ustvari, svaka slika koja je nastala namjensko - namjernim ljudskim djelovanjem prenosi neku poruku, koja je sigurno razumljiva autoru ili naručiocu slike (ako on nije direktni i praktični autor prikaza), a možda i onome/onima kojima je upućena, ili u pojedinim uvjetima (kada je prikaz urađen na osnovi nekih trajnijih i ekstrapersonalnih pravila) široj javnosti. Na osnovi ovog, svaki slikovni prikaz je neka poruka koju treba pokušati detektirati, odnosno „razbiti“ (možda bolje reči shvatiti) njegov kod pravila. Naša trenutna općinjenost pismom kao osnovom i ubjedljivim sredstvom priznate komunikacije prilično je zamaglila činjenicu da se prije korištenja pisma (a nekada i u *aevum litterae*) znalo dobro komunicirati i preko slika, pa i da su postojala i neka opća pravila vezana uza te simbole, koji su i u razvijenim i trajnijim

društvenim i kulturnim formacijama i pojavama mogli dobiti i formu prihvaćenog i korištenog sustava.[3]

Kada se otkrije „kod pravila“ za određenu sliku ili liniju slikovnih prikaza onda se otvaraju vrata za razumijevanje poruke koja se pruža. Činjenica je da je u zajednicama (posebno kod onih kulturno razvijenijih koje su najbliže historijskim zajednicama koje koriste pismo kao osnovnu komunikaciju) u pojedinim slikovnim prikazima i u njihovom međusobnom odnosu i položaju (poziciji) postoje neki sustavi pravila prilikom „objavljivanja“ (posebno ako se pojavljuju u više navrata i upotrebljavaju kod različitih pojedinaca na različitim mjestima i u različitim vremenima) . U ovom slučaju poruka koja se šalje nije ograničena individualizmom pošiljaoca (i možda neposrednog primaoca), nego ima i širu upotrebnu vrijednost koju može razumijeti i nešto šira javnost (odnosno oni pojedinci koji nisu u neposrednom interaktivnom odnosu sa autorom/pošiljateljom/). U tom slučaju bi se ta linija slikovnih prikaza mogla okarakterizirati kao „grafički sustav prenošenja poruke“. Ako u određenoj zajednici postoji takav sustav simbola (bez obzira da li je riječ o pojedinačnom simbolu ili liniji slikovnih prikaza), koji je određen nekim općim pravilima, onda bi se on mogao i znati „čitati“, naravno ako se „razbije“ njegov kod.

Primjenjivanje grafičkog ili slikovnog sustava prenošenja informacija je prisutno i u literarnim kulturama. Tako se primjenjuje kada se određena poruka, koja ima i svoje pisano određenje, želi predstaviti (često u vidu propagande) većoj masi u kojoj je značajan broj nepismenih. Zanimljiva je primjena ovog sustava kada se određena informacija želi ili zakamuflirati, smatrajući da će takva predstava prema javnosti imati veći efekt od npr. pukog prezentiranja u oralnoj ili literarnoj formi, ili poslati određena poruka, misao, ili čak i čitava priča a da se ne ugrozi sam njen autor. Tada je primjenjiv i čitav jedan složeni sustav simbolike, alegorija i metafora.[4] Zato, iako neki prikazi

---

[3] Posebno je pitanje je da li su i druge ljudske vrste (npr. *homo erectus*, neandratalci, denisovci,) koristile slikanu, grafičku vizuelnu komunikaciju kao i *homo sapiens*.

[4]Zanimljiva je, upravo u ovom kontekstu, i teorija o priči koja se izvode iz simboličkog, alegorijskog i metaforičkog „čitanja“ Rembrantove (Rembrandt Harmenszoon van Rijn) slike „Nočna straža“ (De Nachtwacht) iz 1642. god. Po toj teoriji iznesenoj u filmu „Nightwatching“ (iz 2007. god.) i dokumentarnom filmu „Rembrandt's J'Accuse“ (iz 2008. god.), autora Petera Greenawaya, navedeno slikarsko remek-djelo je u svojoj cjelosti koncipirano ne da predstavlja samo estetsko ili umjetničko djelo, nego primarno da prenese čitavu jednu priču, koja bi imala prilično „škakljiv“ karakter za tadašnju nizozemsku javnost. Po ovoj, u neku ruku ekscentričnoj i umno izazovnoj i interesantnoj teoriji, je Rembrant, vjerojatno, u nizu grafičkih i slikovnih alegorija i prenesenih značenja u slici (prenesenih na platno u vidu jedinstvene kompozicije, koja mu je naručena upravo i od nekih pretpostavljenika učesnika navodne zavjere) predstavio jednu preciznu optužbu za „teoriju zavjere“ koja se možda odigrala u visokom društvu tadašnje Nizozemske. U dokumentarnom filmu se razvijaju čak 34 „vizuelne optužbe“ na osnovi svakog određenog elementa ili dijela slike. Kako se čini mnoge alegorije i prenesena značenja, su bila shvatljiva za pojedince tadašnje Nizozemske isto kao da ih je Rembrant izrekao i u literarnoj formi ili da je ih oralno izrekao u stilu „J'Accuse...!. od Emila Zole (sa aferom Drajfus). Ukratko, P. Greenaway tvrdi da „Nočna straža“ nije samo grupni portret pripadnika lokalne jedinice

nesumnjivo imaju prvenstveno estetski sadržaj, ipak ne bi trebalo isključiti ni mogučnosti da neki od njih nešto i „kazuju“, kao što će se pokušati pokazati i u slučaju istoga motiva koji se pojavljuje na dva istovrsna tipska predmeta pronađena prije nekih 130 godina tijekom sustavnih arheoloških istraživanja na prostorima srednjeg toka rijeke Prače. Inače se ovi predmeti u okvirima relativne kronologije postavljaju u kontekst starijeg željeznog doba ilirskog etničkog i jezičkog kontinuuma, koji se smatra i začetkom protohistorije na prostorima koji su pripadali zajednicama ovog kontinuuma.

Glasinačka kultura, posebice u svojem zenitnom periodu starijeg željeznog doba, nudi na pronađenom arheološkom materijalu osebujnost likovnih predstava : ornamenata i kompozicija nastajalih uglavnom tehnikama urezivanja ili iskucavanja, i to izraženo u

---

građanske milicije, već optužnica — vizualno kodirana priča o ubistvu, korupciji i političkom obračunu u tadašnjem Amsterdamu. Znači i umjetnost može biti snažno sredstvo pričanja, radi čega kao što znamo čitati tekst, trebali bi i (ponovo!?) naučiti i „čitati“ slike ili druge umjetničke (pa i religijske, kultne…itd…) prikaze bilo u njihovim detaljima bilo u njihovoj cjelovitoj kompoziciji.

umjetničkom stilu koji se naziva „zapadnobalkanski geometrijski stil“.[5] Prilikom iskopavanja gradine i tumula glasinačke kulturne provenijencije koja je 1893. god. vodio František (Franjo) Fiala na prostoru Vinograda u seoskom području Gornje Vinče smještene u srednjem porječju rijeke Prače, preciznije na lokalitetu koji se u stručnoj literaturi pojavljuje pod imenom Ilijak, u grobu iz tumula nominiranom kao →Ilijak III, 9, uz ostale bogate grobne (materijalne) priloge, nađene su i dvije knemide (potkoljenice) urađene sa vrlo lijepo i brižljivo urađenim simbolima.[6]

---

[5] O glasinačkoj kulturi v. Valtrović, 1887; Truhelka, 1889; Truhelka, 1889A; Truhelka, 1890; Truhelka, 1890 A; Truhelka, 1891; Truhelka, 1893; Truhelka, 1909; Hörnes, 1889; Stratimirović, 1891; Fiala, 1892; Fiala, 1893; Fiala, 1894; Fiala, 1895; Fiala, 1896; Fiala, 1897; Fiala, 1897 A; Tomaschek, 1896; Makanec, 1906; Garašanin, 1949; Garašanin, 1964; Garašanin, 1973; Garašanin, 1979; Benac – Čović, 1956; Benac-Čović, 1957; Basler, 1956; Čović, 1959; Čović, 1963; Čović, 1965; Čović, 1965 A; Čović, 1967; Čović, 1976, 269-319; Čović, 1979; Čović, 1981; Čović, 1983; Čović, 1984; Čović, 1987; Parović-Pešikan, 1960; Đurić, 1964; Đuknić – Jovanović, 1965; Đuknić – Jovanović, 1966; Đuknić – Jovanović, 1966 A; Papazoglu, 1969; Papazoglu, 1970; Papazoglu, 1978; Mano – Popović, 1969; Mano – Popović, 1969 A; Vasić, 1972; Vasić, 1973; Vasić, 1977; Vasić, 1979; Vasić, 1987; Vasić, 1991; Zotović, 1972; Zotović, 1979; Zotović, 1984; Zotović, 1985; Čović-Mikić, 1973; Đurić-Glišić-Todorović, 1975; Bešlagić, 1962; Kosorić, 1976; Kosorić, 1979; Kosorić, 1989; Kosorić, 1995; Govedarica, 1978; Govedarica, 1979; Govedarica, 1984; Govedarica, 1985; Jovanović, 1979; Srejović, 1979; Srejović, 1981; Srejović, 1994; Leković, 1980; Lucentini, 1981; Stipčević, 1981; Neobjavljeni izvještaj sa iskopavanja iz septembra 1981 god, na lokalitetu Gradac-Hodidjed; Palavestra, 1984; Gabrovec – Čović, 1987; Arheološki leksikon BiH, 1988, odgovarajuće natuknice i karte; Spomenica stogodišnjice rada Zemaljskog Muzeja Bosne i Hercegovine, 1988; Tasić, 1999; Mesihović, 2007; Mesihović, 2007 A; Mesihović, 2008; Mesihović, 2014; Mesihović, 2014 A, Autarijati.

[6] Borivoj Čović (1979, 147 - 148) o Ilijak III, grob 9 je naveo sljedeće : „S prečnikom od 13,5 i visinom od 1,5 rn ovaj tumulus ulazi već u kategoriju većih (mada ne i najvećih) humki glasinačkog područja. Podignut je od zemlje i lomljenog kamena. Nema nikakvih podataka o osobinama konstrukcije tumula ili pojedinih grabova. Ukupno je otkriveno 9 grobova, isključivo sa skeletima, orijentisanim SI—JZ (glave na SI strani). Tipološka analiza grobnih priloga pokazala je da su svi grobovi bili položeni u toku iste hronološke faze. Veoma arhaičan karakter nekih objekata govori za to da bi najstarije sahrane mogle pripadati vremenu neposredno **prije 700. godine stare ere**; posljednji grob bio je, vjerovatno, ukopan **sredinom 7. stoljeća**. Fiala izričito veli da su sahrane uslijedile sukcesivno, jedna iza druge, navodeći i pojedinosti koje to potvrđuju. U cjelini gledano, to je tipičan primjer porodičnog ili rodovskog tumula s većim brojem sukcesivnih ukopa koji odgovaraju vremenu života 2 - 3 generacije. Ne znamo, na žalost, kakav je bio stratigrafski položaj kneževskog groba u ovam tumulu. Po njegovom značaju očekivali smo da je upravo to bio primarni grob. Broj koji nosi (9) pokazuje da je otkriven poslednji, na kraju iskopavanja, što opet nije odlučujuće: pitanje je da li je na ovom tumulu Fiala primijenio frontalni ili koncentrični metod. U prvom slučaju broj 9 nosio bi grob na suprotnoj periferiji, a u drugom, naprotiv, centralni grob. Po karakteristikama nađenih objekata **kneževski grob (br. 9) pripada još možda kraju 8. stoljeća (ili najkasnije ranom 7. stoljeću),** no isto tako arhaično djeluju i prilozi bogatih grobova bez oružja, br. 2 i 3 u ovom tumulu. Pitanje prioriteta i redosljeda grobova ostaje, dakle, neriješeno: moguće je da kneževski grob predstavlja primarnu sahranu, a da su ostalih osam naknadno ukopani grobovi bližih srodnika, muških, ženskih i djece (grobovi br. 1 i 4 su ratnički, a grob br. 5 pouzdano dječji); no, ne može se isključiti ni mogućnost da je kneževski grob (grob br. 9) sekundaran, pa bi u tom slučaju primarnu inhumaciju trebalo

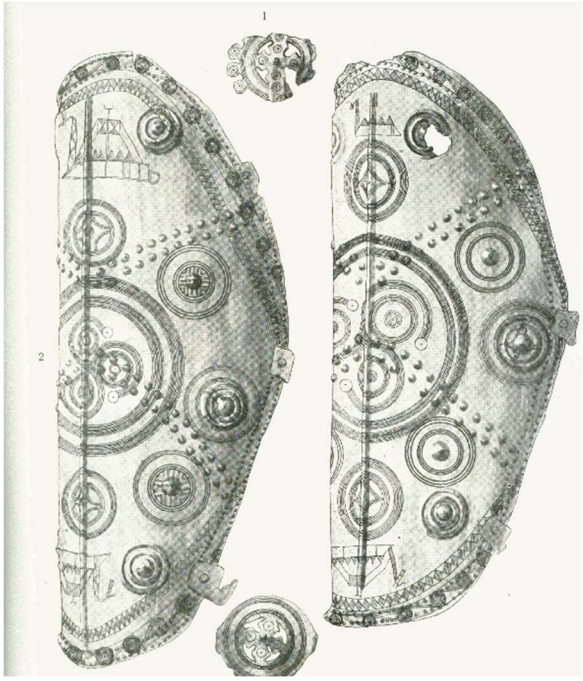

Preuzeto iz Benac – Čović, 1957, T. XVI

---

tražiti medu grobovima br. 1, 2, 3 i 4. Bilo kako bilo, posve je jasno da najstariji poznati kneževski grob glasinačkog područja predstavlja jednu od sahrana u jednom porodičnom ili rodovskom tumulu. Ta konstatacija izaziva odmah i pitanje čime se taj grob uopšte izdvaja od ostalih i na osnovu čega je ubrojan u kategoriju kneževskih grobova. Pogledajmo stoga sadržaj (priloge) tog groba: Ne računajući oružje, grob bi se mogao označiti kao dosta skromno opremljen: bronzana dijadema, bronzana pojasna kopča, jedna bronzana perla i par masivnih bronzanih narukvica. Uvezeno bronzano posuđe, često u mlađim kneževskim grobovima, posve nedostaje, a nema ni karakterističnog kameno-bronzanog »žezla«. Oružje, međutim, ukazuje na izuzetan društveni položaj ove ličnosti: dva dvosjekla željezna mača »glasinačkog« tipa, dvije željezne bojne sjekire i par bronzanih knemida domaće proizvodnje; kako će se kasnije vidjeti, bojne sjekire i knemide su, na glasinačkom području, isključivi atribut kneževskih grobova, što je i bilo odlučujuće za svrstavanje ovog groba u tu kategoriju. Od važnijih pojedinosti treba još pomenuti ove: željezni mačevi bili su položeni u grobnicu uvijeni u tkaninu; knemide su izrađene prepravljanjem dvaju istovjetnih primjeraka bronzanih oklopa za prsa; dijadema je nađena u svom prirodnom položaju, oko glave skeleta; što se narukvica tiče, nemamo, na žalost, podatka o mjestu nalaza, no nije isključeno da su one (kao i u nekim drugim kneževskim grobovima) predstavljale posebnu vrstu grobnog dara i da su bile položene pored glave skeleta; najzad, oko ovog groba zabilježena je velika količina fragmenata keramike — ostaci daće ili nekog sličnog obreda."

O ovom grobu v. i Fiala, 1893, 725-726 + sl. 23; Benac – Čović, 1957, 11; 36-38+T.XV-XVII; Čović, 1976, 275-277; Čović, 1987, 592; 599-601; Stipčević, 1981, 18.

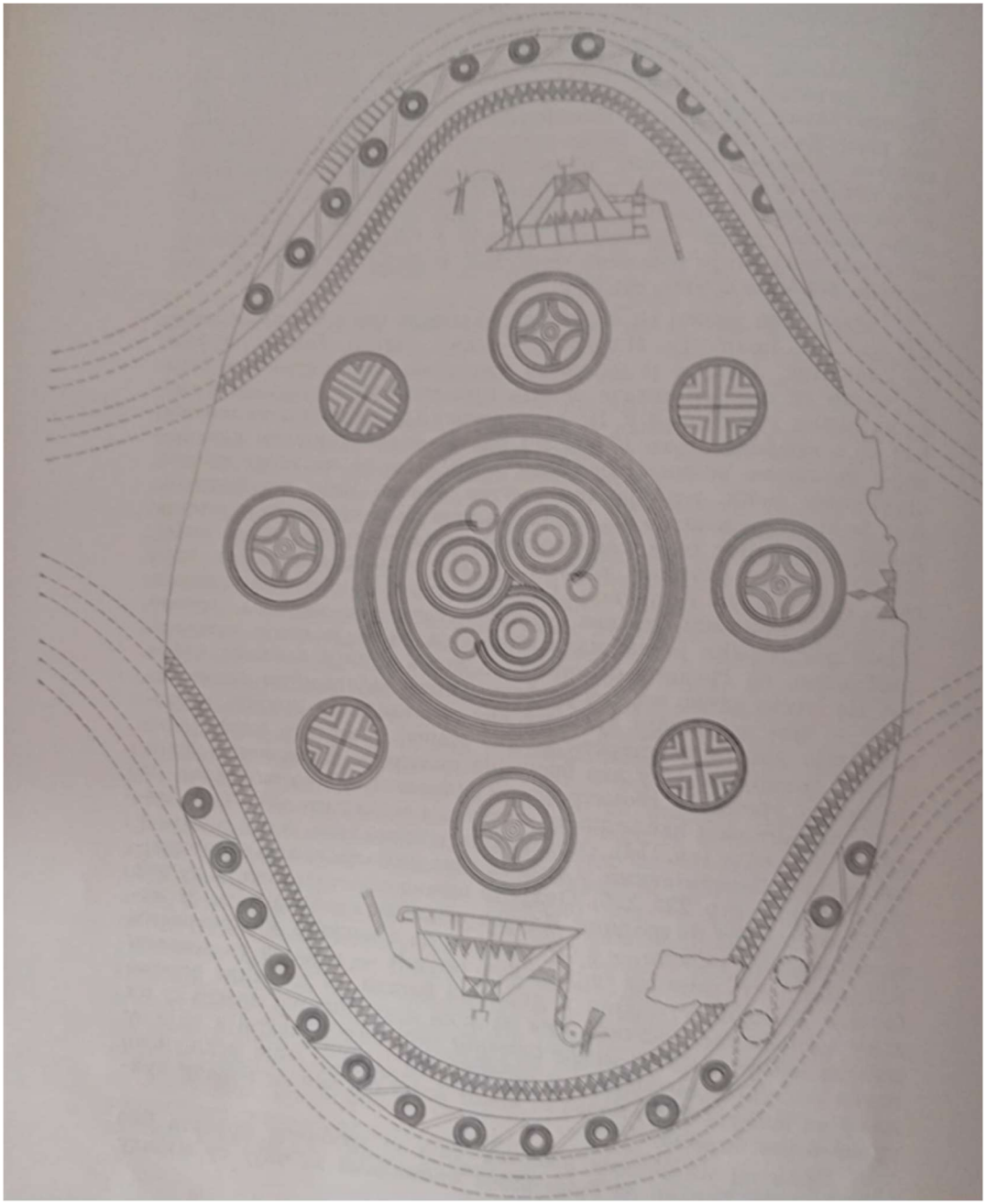

Preuzeto iz Čović, 1976, 276, sl. 154.

Središnji dio skoro identičnih simboličkih kompozicija na obje knemide je vrlo lijepo i precizno urađena predstava triskeliona. Same kompozicije, vjerojatno, u sebi sažimaju dubinske općekulturološke, religijsko – obredne, mitske, pa moguće i izvjesne političke i društvene poruke preko kojih bi mogli da dodatno proniknemo u spoznavanje onoga što se naziva glasinačka kultura i unutar nje fenomen nazvan „Ilijačka dinastija“.

Naravno, taj proces pronikavanja je najbolje započeti sa središnjim motivom na obje knemide. Svaki od oba triskeliona je odlično ukomponiran od tri kruga oko kojih se nalaze tri kružnice, oko kojih se opet nalazi spirala nastala uvezivanjem tri cc ¾ kružnice na čijim krajevima se nalaze manji krugovi. Triskelioni na obje knemide su iznimno izraženi i značajno dimenzionalno veći od ostalih okolnih krugova koji ga okružuju. To im, uz središnje mjesto koje zauzimaju u kompozicijama, oslikava i tu glavnu ulogu u „iscrtanoj" slikovnoj priči. To podrazumijeva i kako odgonetanje te priče treba započeti sa triskelionima.

Triskelion (od grčkog τρισκελής ili τρισκέλιον nastalo od kovanice → τρι : tri puta i σκέλος : noga u značenju „tronožni") je novovjekovni i moderni naziv za jedan iznimno drevni i širokorasprostranjeni simbol koji se pojavljuje i tijekom prapovijesnih i protohistorijskih kultura i kasnijih civilizacijskih epoha, skoro sve do uključivo i našu postmodernu. Osnovica svih motiva triskeliona je u prikazu trostrukih spirala koje u rotacijskoj simetriji proizlaze iz zajedničkog središta. Te spirale mogu biti izražene i predstavljene u vidu geometrijskih ili nekih drugih (uključujući i one antropomorfne) oblika. Ovaj motiv, izražen u svojim različitim oblicima u sebi je nosio i još uvijek nosi duboku religijsku, kultrnu, spiritualnu, heraldičku pa i političko – društvenu simboliku.

Najraniji do danas poznati prikazi triskeliona potiću iz kasnog neolitika i megalitske Europe. U tim vremenima je triskelion možda imao i određene kalendarske uloge.

Prikaz triskeliona u astronomskom kalendaru sa megalitskog groba iz Newgrange u Irskoj (datacija cc 3200. god. p. n. e.).

Vrč ukrašen sa triskelionom. Kasnoheladski period III, cc 1400 – 1300. god. p. n. e. Danas se nalazi u Muzeju drevne Agore u Ateni.

Prikaz triskeliona koji potiće iz željeznodobne Kastro kulture (sjeverozapadni dio Pirinejskog poluotoka). Prikaz se nalazi na lokalitetu Airavella, Allariz u Galiciji, Španija.

Triskelioni se pojavljuju i mikenskoj civilizaciji, kasnije i u željeznodobnim kulturama (posebice u okvirima keltskog etničkog, jezičkog i kulturološkog kontinuuma), te i u epohi klasične civilizacije i kasne antike. Pojavljuje se i kao dekorativni element u gotičkoj arhitekturi, te i u heraldici i zastavama. Danas se koristi i u simbolici političkih i religijskih (poglavito neopaganskih) skupina i zajednica, kao i u industriji zabave (npr. filmovi i serije).

Osnovni, spiralni oblik triskeliona, na koji se nailazi na arheološkim nalazima iz neolitika i metalnih doba vjerojatno u sebi nosi simboliku kretanja u smislu ciklične progresije. Zato bi bilo moguće tu simboliku tumačiti kao cikličnosti vremena, beskonačnosti i kosmosa, trojstva um – tijelo – duh koje čini cjelinu ljudske jedinke, kretanja postojanja, života, energije koja se kreće i pravilno cirkulira (u smislu kako se ono što mi nazivamo „energija“ shvatalo kod protohistorijskih Ilira), dijelova „svijeta“ (zemlja, more i nebo), godišnjih i klimatskih sezona, a sve to povezano sa kosmološkim značenjima koja proizlaze i iz sunčevog kulta i kosmičkog balansa i harmonije među različitim silama. A sve bi se to razvilo iz teze koja se još u davnini ljudske prahistorije razvila, a onda prenosila transvremenski i transprostorno → „sunce ne umire – ono tone i ponovo se rađa“. Triskelion bi tako u sebi mogao sadržavati i vrijednosti kretanja života i duhovnog razvitka pojedinca ili zajednice. Eventualno bi se mogao tumačiti, preko shvatanja

trojstva život-smrt – ponovno rođenje i kao vjerovanje u reinkarnaciju, tj. ponovno rođenje metafizičkog („duhovnog“) dijela bića u novom fizičkom tijelu, pa i kao simbol energetskog protoka u harmoniji i balansu jedne savršene kompozicije. U kasnijim epohama oblici triskeliona bi imali i simboliku značenja različitih trijada i u neabrahamističkim i u abrahamističkim religijama, nalazili bi svoje mjesto u raznoraznim esoteričnim vjerovanjima, kultovima i modernim i postmodernim duhovnim ischeljivanjima i preobražajima, a služili su i još uvijek služi i kao oznake ili metafore za određena zemljopisna područja. Karl Gustav Jung je čak triskelion tumačio kao izraze arhetipova, posebno "trojstva" transformacije (svjesnog, nesvjesnog i kolektivno nesvjesnog).

Središnji triskelion na ilijačkim knemidama bi mogao biti i personalizirani simbol pojedinca kojem su knemide pripadale. Taj pojedinac, vrlo moguće i lokalni poglavar, je već za života imao i sankrosanktnu poziciju čiju bi sadržinu i vrijednosti i značenje simbolički predstavljao triskelion. On nije bio samo poglavar ili vojvoda, nego bi imao i svećeničku, i liturgijsku funkciju. Knemide (a možda posebno zbog tematike i kodova slikanih prikaza) su bile i smatrane vezanim sa individuu koja ih je nosila. Zato bi bilo shodno i primjereno, a vjerojatno i potrebno da se stave u grob individue. Tako se i slikovni prikaz može smatrati neotuđivim dijelom ličnosti pokojnika, odnosno da je riječ o poruci (koja je bila razumljiva za tadašnje ljude u tom prostoru i u tom kontekstu) koja je nešto govorila vrlo jasno o pokojniku. Knemide su nesumnjivo personilizirane za pokojnika, kao što se to radilo i sa oružjem. U tom slučaju bi nosilac knemida, bio i metafizičko središte (kosmos, sunce...ili sl.), sigurno religijski posvećen kao predstavnik toga kosmološkog božanstva/kulta, i samim tim i glavni, svjetovni upravitelj. Tako bi osoba sahranjena u grobu Ilijak III, 9 bila značajan lokalni, plemenski poglavar sa upravno – izvršnom vlašću, vrhovni vojni starješina i predvodnik te vrhovni religijski svećenik.

Nošenje knemide znači nije bilo samo funkcionalno u smislu zaštite potkoljenica, nego je bila i dubinsko ritualni objekt koji nudi zaštitu tijekom bitke i općenito zaštitu od zla i nevolja (u smislu nekog apotropejskog karaktera), ali i u zagrobnom životu, radi čega su bile i ostavljene kao grobni prilog. Kasnije je, možda, ovaj pojedinac bio smatran i nekom vrstom mitskog heros, pa samim tim i polubožansko ili božansko biće. Ne bi čudilo da je u lokalnim zajednicama kroz transgeneracijsko sjećanja postajao i arhetip nečega što se pojavljivalo u mitologiji i legendarnim pričama ove lokalne, a možda i općenito ilirsko-autarijatske narodnosne zajednice. I pozicioniranje simboličko – kodovne ikonologije na potkoljenici nosi sa sobom određeno značenje. Noge su sredstvo kretanja, prelaska, hoda - simbol prijelaza. Knemida tada postaje "sveta noga" junaka koji ne samo da brani teritorij, već putuje između svjetova. Inače je potrebno naglasiti kako je autarijatsko – „glasinačko“ društvo, bar sudeći po dosadašnjem spoznajnom nivou i pronađenoj arheološkoj građi bilo jasno stratificirano društvo, sa vladarskom elitom na vrhu hijerarhije i čiji su predstavnici bili sahranjivani s bogatom

opremom koja bi im trebala služiti i u onom „životu“ kada se pređe „rijeka“ između fizičkog i „duhovnog“. Tako ta oprema nije samo pokazatelj statusa pokojnika, već i sredstvo njegove ritualne transformacije u odgovarajuću poziciju u „duhovnom“ svijetu. Na taj način vladajuća elita na sebe preuzima i privilegiju da bude posrednik između svjetova, što oni na subordiniranim hijerarhijskim pozicijama moraju i poštovati, i prihvatiti, i primjenjivati bez ikakvog pogovora jer je to vrlo, vrlo sveta stvar.

Prikazi brodova na krajnjom gornjem i donjem prostoru na obje knemide bi moguće ukzivale na još jednu mogućnost. Ovi brodovi su možda i u vjerovanjima glasinačkih

Autarijata bili simboli prelaza iz jednog tip postojanja („fizičkog života“) u drugi tip postojanja („duhovni“) u koji se odlazi nakon završetka života, i prelazi preko svetog vodenog toka ili prostranstva. Prikazi zvijeri (zmajeva?) sa otvorenim čeljustima i oštrim zubima na pramcima brodova bi u ovom pretpostavljenom tumaćenju dijela ilirsko-autarijatskih vjerovanja bili ustvari mitološki čuvari prolaza između svjetova, kao „Kerber“. Ovaj čuvar bi možda lokalnoj varijanti bio neka vrsta zmije, zmaja. U ovom kontekstu ne bi trebalo zanemariti ni činjenicu da zmija mijenja kožu, što je kod prapovijesnih i protohistorijskih zajednica često dovodilo do vjerovanja kako se ovaj gmizavac regenerira. Kod Ilira, pa sve do novog vijeka među dinarskim populacijama postojala su izražena kultna i praznovjerna vjerovanja vezana za zmiju.

Oko središnjeg motiva triskeliona i između brodova se nalazi veliki broj kružnih simbola, podijeljenih na skupine na osnovi različitih tipova krstolikih i kružnih motiva smještenih unutar krugova. Ovi simboli bi moguće predstavljali zvijezde, ili kretanje svemira u kompoziciji reda i harmonije. Ne predstavlja poseban problem da se odgonetne kako su ovi krugovi i brodovi sa zmajskim pramcima u nekoj vrsti subordinirane uloge u odnosu na triskelione koji sjaje i tako su oslikani da se stiće utisak kao da se nalaze u kretanju dok krugovi oko njih održavaju statičnost. To bi moguće sugeriralo i kako je pojedinac sahranjen u Ilijak III, 9 bio ne samo poglavar zajednice koja za središte ima gradinsko naselja nazvano Ilijak, nego i da je riječ o nekom tipu hegemona koji je dominirao u zoni srednjeg porječja Prače (ravnica Hrenovice) i možda okolnim širim područjem.

Navedene knemidske predstave su zaokružene sa debljim linijama (koje su ornamentirane sa baklava motivima), krugovima i tačkama, jasno sugerirajući zatvorene cjeline kodirane simbolike koje su nesumnjivo povezane sa određenim istaknutim i moćnim pojedincem koji ima i svjetovnu i metafizičku moć, kao u slučaju imena egipatskih faraona u kartušama. Preko kompletnih kompozicija na obje knemide nalaze se po dva motiva u vidu raširenijih slova V (u formi da se nalaze nasuprot jedan drugom), nastajala iskucavanjem tačaka uzduž paralelnih linija. Vrhovi gornjih motiva se nalaze ili iznad triskeliona (na jednoj knemidi) ili u dodiru sa gornjim dijelom triskeliona (na drugoj knemidi). Vrhovi donjih motiva ulaze u sama središta triskeliona na obje knemide.

U ovoj varijanti pokušavanja odgonetanja slikovno – simboličkih kodova sa navedenih knemida možda bi se moglo špekulirati i da su obje kompozicije na knemidama možda mogle biti izrađene i nakon smrti pojedinca kojem su knemide pripadale i koji se nalazio u tumulu III, 9, i to upravo kao predstave prelaska u post-životni svijet i njegovu kosmološku beskonačnost ili vječnost.

Ali bez obzira da li je nesumnjivo simboličko – kodovna ornamentika na knemidama urađena za života osobe koja ih je nosila ili neposredno nakon njegovog života, činjenica je da su i brončane knemide i njihove simboličko – kodovne ornamentike vrlo vrijedni artefakti sa ikonološkom tematikom koji mogu pomoći u razumijevanju „univerzuma“ glasinačke kulture i elite njenih nositelja, posebice one sa lokaliteta „Ilijak“.

Abstract

The bronze greaves from Ilijak, featuring the triskelion at their center, represent an exceptionally valuable source for understanding the symbolic and spiritual universe of the "Glasinac" elite. Their ornamentation, the arrangement of symbols, and their role in funerary context suggest a function far beyond utilitarian. These greaves are both a document and a drama—a knot in time where myth, death, power, and transcendence converge. Richly decorated with concentric circles, triskelions, spirals, and figural motifs such as ships and beast-like figures, they embody a unique ritual and cosmological significance. The Glasinac culture expressed a specific type of elitism—at once military, political, and religious. The elite were not only warriors but also sacred functionaries within the rhythm of annual cycles and funerary drama. The greaves from Ilijak were not simply military equipment, but instruments of transition, media of communication with the spiritual realm, and expressions of cosmological order and political authority. Their further study requires an intersectional approach, combining archaeology, historiography, iconology, comparative religion, anthropology, and narratology.

Literatura

Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom I- III; Mape 1-4; 1988, Sarajevo : Zemaljski muzej

Basler, Đuro, 1956, Kalinovik i okolina, *Glasnik Zemaljskog muzeja, Nova serija Arheologija, XI,* 247-252, Sarajevo.

Benac, Alojz, 1956 – Čović, Borivoje, 1956, Glasinac I-Bronzano doba, Sarajevo

Benac, Alojz, – Čović, Borivoje, 1957, Glasinac II-Željezno doba, Sarajevo.

Bešlagić, Šefik, 1962, *Kalinovik,* Sarajevo: Zavod za zaštitu spomenika kulture

Čović, Borivoj, 1959, Glasinac 1957-Rezultati revizionog iskopavanja tumula glasinačkog tipa. *Glasnik Zemaljskog muzeja, Nova serija Arheologija, XIV,* 53-85+tbl. I-XIV

Čović, Borivoj, 1963, Pogrebni običaji praistorijskih stanovnika glasinačkog područja, Glasnik Zemaljskog muzeja, Nova serija, Arheologija, 41-61.

Čović, Borivoj, 1965, Novi nalazi sa nekropole «Gradac» u Sokocu i neka pitanja glasinačke hronologije, ČGT VI, 57-82

Čović, Borivoj, 1965 A, Uvod u stratigrafiju i hronologiju praistorijskih gradina u Bosni, *Glasnik Zemaljskog muzeja, Nova serija Arheologija XX.* 27 – 145+Prl. 2

Čović, Borivoj, 1967, O izvorima za istoriju Autarijata, *Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine V, Centar za balkanološka ispitivanja 3,* 103-122

Čović, Borivoj, *Od Butmira do Ilira,* Sarajevo, 1976.

Čović, Borivoj, 1979, Kneževski grobovi glasinačkog područja, *Zbornik radova prikazanih na naučnom skupu «Sahranjivanje kod Ilira». Zlatibor 10-12 maj. 1976,* Srpska akademija nauka i umjetnosti -Balkanološki institut, (Naučni skupovi VIII, Odeljenje istorijskih nauka 2), 143-169.

Čović, Borivoj, 1981, Neka pitanja hronologije bronzanog doba glasinačkog područja, *Glasnik Zemaljskog muzeja, Nova serija Arheologija, XXXV/XXXVI,* 99-140

Čović, Borivoj, 1983, Glasinačka kulturna grupa, *Praistorija jugoslovenskih zemalja, IV-brončano doba*, 413-432+Tbl. LXII- LXIV

Čović, Borivoj, 1984, Bronzano i željezno doba, *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast.* II izdanje, Sarajevo. 101 - 190

Čović, Borivoj, 1987, Glasinačka kultura, *Praistorija jugoslovenskih zemalja*, *V-željezno doba*, 575-643+Tbl. LX-LXV

Čović, Borivoj –Mikić, Živko, 1973, Praistorijske lubanje iz grobova glasinačkog područja, *Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine XI, Centar za balkanološka ispitivanja 9,* 29-92+Prl.2.

Đuknić, Milena-Jovanović, Borislav, 1965, Illyrian Princely Necropolis at Atenica**,** *Arheološki institut (Glasnik)***,** *VI,* Beograd.

Đuknić, Milena –Jovanović, Borislav, 1966, *Ilirska kneževska nekropola u Atenici*, Čačak.

Đuknić, Milena - Jovanović Borislav, 1966 A, Illyrian Princely Tombs in Western Serbia, *Archaeology 19,* Boston/Massachussets

Đurić, Natalija, 1964, Ilirski tumuli kod Suve Reke, *Glasnik Muzeja Kosova i Metohije, IX,* Priština

Đurić, Nataša – Glišić, Jovan-Todorović, Jovan, 1975, Praistorijska Romaja, *DissMon, Savez arheoloških društava Jugoslavije XVII,* Beograd-Priština

Gabrovec Stane – Čović, Borivoje, 1987, Zaključna razmatranja, *Praistorija jugoslovenskih zemalja, V-željezno doba* 901 – 928.

Garašanin, Milutin, 1949, Nalaz prvog gvozdenog doba iz Mramorca i problem Ilira u Srbiji, *Muzeji 2.*

Garašanin, Milutin, 1964, Istočna granica Ilira prema arheološkim spomenicima; Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba, *Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Posebna izdanja IX, Centar za balkanološka ispitivanja 1,* 135-177

Garašanin, Milutin, 1973, *Praistorija na tlu Srbije, Tom II,* 400-700+Tbl.1-127, Beograd

Garašanin, Milutin, 1979, Ka istorijskoj i etničkoj intrepetaciji sahranjivanja pod tumulima na ilirskom području, *Zbornik radova prikazanih na naučnom skupu «Sahranjivanje kod Ilira». Zlatibor 10-12 maj 1976,* Srpska akademija nauka i umjetnosti-Balkanološki institut, (Naučni skupovi VIII, Odeljenje istorijskih nauka 2), 1-14

Govedarica, Blagoje, 1978, Novi arheološki prilozi istraživanju tumula na glasinačkom području, *Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, XVII, Centar za balkanološka ispitivanja 15,* 15-35+Tbl.I-VII+Prl.1

Govedarica, Blagoje, 1979, Neki rezultati revizionih istraživanja glasinačkih tumula 1974 i 1975 god. *Zbornik radova prikazanih na naučnom skupu «Sahranjivanje kod Ilira». Zlatibor 10-12 maj 1976,* Srpska akademija nauka i umjetnosti -Balkanološki institut, (Naučni skupovi VIII, Odeljenje istorijskih nauka 2), 171-180

Govedarica, Blagoje, 1984, Neue Aspekte zur Erforschung von Fundplätze des Typs "Gradina" im Nordwesten des Balkan. *Acta Arch. Carpathica XXIII*, 79-97.

Govedarica, Blagoje, 1985, O istraživanju glasinačkih gradina, *Materijali XX,* Savez arheoloških društava-Arheološko društvo Bosne i Hercegovine, 15-27.

Fiala, František-Franjo, 1892, Rezultati prehistoričkog ispitivanja na Glasincu u ljetu 1892, *Glasnik Zemaljskog muzeja, sv. 4, god. IV,* 389-444

Fiala, František-Franjo, 1893, Uspjeh pretraživanja prehistoričkih gromila na Glasincu godine 1893, *Glasnik Zemaljskog muzeja, sv.4, god. V,* 717-763

Fiala, František-Franjo, 1894, Uspjesi prekopavanja prehistoričkih grobova na Glasincu godine 1894. *Glasnik Zemaljskog muzeja, sv. 4, god. VI,* 721-764

Fiala, František-Franjo, 1895, Rezultati pretraživanja prehistoričkih gromila na Glasincu godine 1895, *Glasnik Zemaljskog muzeja, sv. 4, god. VII,* 533-565

Fiala, František-Franjo, 1896, Rezultati prekopavanja prehistoričkih gromila na Glasincu godine 1896, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, sv. 2, god. VIII, 429-461

Fiala, František-Franjo, 1897, Uspjesi prekopavanja prehistoričkih gromila u jugoistočnoj Bosni (do Glasinca) godine 1897. *Glasnik Zemaljskog muzeja, sv. 4, god. IX,* 585-619.

Fiala, František-Franjo 1897 A, Nekoliko grčkih šljemova, nađenih u Bosni i Hercegovini, *Glasnik Zemaljskog muzeja, god. IX, sv. 4.* 657 – 663+Tbl. I – III

Hörnes, Moritz, 1889, Grabhügelfunde von Glasinac in Bosnien, *Mittheilungen der antropologischen Geselschaft Wien* (Saopčenja Bečkog antropološkog društva) *XIX N.P.IX* 135-149, Wien

Jovanović, Borislav, 1979, Atenica i kneževski grobovi na Glasincu*, Zbornik radova prikazanih na naučnom skupu «Sahranjivanje kod Ilira». Zlatibor 10-12 maj 1976,* Srpska akademija nauka i umjetnosti - Balkanološki institut, (Naučni skupovi VIII, Odeljenje istorijskih nauka 2), 63-72

Kosorić, Milica, 1976, Kulturni, etnički i hronološki problemi ilirskih nekropola Podrinja, (*Dissertationes et monographiae XVIII),* Muzej istočne Bosne, 90+Tbl. I-XXV.

Kosorić, Milica, 1979, Rezultati istraživanja praistorijskih nekropola i naselja na području Podrinja 1977-1978 (1979),173-199+Tbl. I-VIII, Beograd

Kosorić, Milica, 1989, Naselje i humke na Borak Brdu kod Goražda, *Glasnik Zemaljskog muzeja, Nova serija Arheologija XLIV*.

Kosorić, Milica, 1995, Naselje i humke na lokalitetu Gradina u Kreči-Gornje Podrinje, *Zbornik za istoriju BiH,* Srpska akademija nauka i umjetnosti.

Leković V., 1980, Prilog proučavanju kulture gvozdenog doba u Crnoj Gori, *Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine XVIII, Centar za balkanološka ispitivanja 16*.

Lucentini N., 1981, Sulla cronologia della necropoli di Glasinac nell´eta del ferro. *Studi di protostoria adriatica 1, Quaderni di cultura materiale 2,* Roma

Makanec, Alfred, 1906, Nekoliko numizmatskih nalaza iz Bosne, *Glasnik Zemaljskog muzeja, god. XVIII, sv. 1*. 109 - 111

Mano-Zisi, Đorđe-Popović, Ljubiša, 1969, Novi Pazar, Ilirsko-grčki nalaz, Narodni muzej, Beograd

Mano-Zisi, Đorđe-Popović, Ljubiša, 1969 A, Der Fund von Novi Pazar (Serbien), *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission 50,* Frankfurt-Berlin,1969 A

Mesihović, Salmedin, *Autarijati,* Sarajevo (u rukopisu). Dopunjena verzija magistarskog rada : *Problem kulturne i narodnosne zajednice Autarijata,* Zagreb, 2007.

Mesihović, Salmedin, 2007 A, „Prapovijesne i protohistorijske gradine Sarajeva", *Znakovi Vremena, Broj 38*, izd. Ibn Sina, Sarajevo,154 – 164

Mesihović, Salmedin, 2008, „Prapovijesne i protohistorijske gradine Sarajeva. Značenje, istraženost i potencijali budućih istraživanja." *Prilozi za proučavanje historije Sarajeva, br. 5,* Sarajevo, 3 – 9

Mesihović, Salmedin, *Historija Autarijata*, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2014.

Mesihović, Salmedin, Ilirike, autorsko izdanje, Sarajevo, 2014 A.

Palavestra, Aleksandar, 1984, *Kneževski grobovi starijeg gvozdenog doba na centralnom Balkanu,* Beograd

Papazoglu, Fanula. Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba, *Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Djela, XXX, Centar za balkanološka ispitivanja 1,* 1969.

Papazoglu, Fanula, 1970, Autarijati i Lizimah, *Adriatica, Praehistorica et antiqua, Zbornik radova posvećen Grgi Novaku,* Zagreb

Papazoglu, Fanula, 1978, *The Central Balkan Tribes in pre-Roman Times: Triballi, Autariatae, Dardanians, Scordisci and Moesians*, Amsterdam: Hakkert.

Parović-Pešikan, Maja, 1960, O karakteru grčkog materijala na Glasincu i putevima njegovog prodiranja, *Starinar N.S. XI,* Beograd

Spomenica stogodišnjice rada Zemaljskog Muzeja Bosne i Hercegovine 1888-1988, 1988, Sarajevo

Srejović, Dragoslav, 1979, Pokušaj etničkog i teritorijalnog razgraničenja starobalkanskih plemena na osnovu načina sahranjivanja, *Zbornik radova prikazanih na naučnom skupu «Sahranjivanje kod Ilira». Zlatibor 10-12 maj 1976,* Srpska akademija nauka i umjetnostI-Balkanološki institut, (Naučni skupovi VIII, Odeljenje istorijskih nauka 2), 79-87

Srejović, Dragoslav, 1994, Kulture gvozdenog doba u Srbiji, *Istorija srpskog naroda I,* Srpska književna zadruga, Beograd (prvo izdanje 1981) korišten reprint iz 1994

Stipčević, Aleksandar, 1981, Kultni simboli kod Ilira – građa i prilozi sistematizaciji- *Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 10, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Posebna izdanja, knjiga LIV*, Sarajevo.

Stratimirović, Đorđe, 1891, Sa Glasinca, izvještaj o ljetošnjem otkopavanju, *Glasnik Zemaljskog muzeja sv. 4, god. III*, 338-349

Tasić, Nikola, 1999, Gvozdeno doba, *Arheološko blago Kosova i Metohije od Neolita do ranog srednjeg veka,* Katalog izložbe, Beograd

Tomaschek, Wilhelm, 1896, Autariatai, *Paulys-Wissowa Real-Enzyclopädie der klassischen altertumswissenschaft II, 2, col.* 2593

Truhelka, Ćiro, 1889, Gromile na Glasincu. Izvješće o iskopinama zem.muzeja prigjenim pod jesen godine 1888, *Glasnik Zemaljskog muzeja, sv. 1, god. I,* 23-35

Truhelka, Ćiro, 1889 A, Predhistorijski predmeti sa Glasinca, *Glasnik Zemaljskog muzeja, sv. 3, god. I,* 26-44

Truhelka, Ćiro, 1890, Kopanje starina na Glasincu u godini 1889, *Glasnik Zemaljskog muzeja, sv. 1, god. II,* 68-95

Truhelka, Ćiro, 1890 A, Iskopine na predistorijskome grobištu na Glasincu u godini 1890, *Glasnik Zemaljskog muzeja, sv. 4, god. II.* 386 – 401

Truhelka, Ćiro, 1891, Prehistoričke gradine na Glasincu, *Glasnik Zemaljskog muzeja, sv. 3, god. III,* 306-315.

Truhelka, Ćiro, 1893, Pobliže odregjivanje prehistoričkih nahogjaja u BiH iz željeznog doba, *Glasnik Zemaljskog muzeja sv.1 god. V*. 111-116

Truhelka, Ćiro, 1909, Gromila latenske dobe u Mahrevićima, kotar Čajniće, *Glasnik Zemaljskog muzeja, sv. 3, god. XXI,* 425-441+tbl I-II

Valtrović, Mihajlo, 1887, Starine iz Mramorca, *Starinar IV, 1,* Beograd

Vasić, Rastko, 1972, Notes on the Autariatae and Triballi, *Balcanica III,* Beograd

Vasić, Rastko, 1973, *Kulturne grupe starijeg gvozdenog doba u Jugoslaviji*, Beograd.

Vasić, Rastko, 1977, The chronology of the Early Iron Age in the Socijalist Republic of Serbia, *British Archaeological Reports S 31*, Oxford

Vasić, Rastko, 1979, O hronologiji starijeg gvozdenog doba u Srbiji, *Starinar Nova serija, XXVIII-XXIX,* Beograd

Vasić, Rastko, 1987, Kneževski grobovi iz Novog Pazara i Atenice, *Praistorija jugoslovenskih zemalja V-željezno doba,* 644-650

Vasić, Rastko, 1991, Cultural groups of the early iron age in the west and Central Balkans and the possibilities of their ethnical identifications, Paleobalkanska plemena između Jadranskog i crnog mora od eneolita do helenističkog doba*, Iliro-Trački Simpozijum, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Posebna izdanja, XCIV, Centar za balkanološka ispitivanja 14; Srpska akademija nauka i umjetnosti, Balkanološki institut, posebna izdanja, knjiga 44,* 73-82.

Zotović, Mihajlo, 1972, Nekropola u Kremnama i potreba daljeg istraživanja teritorije Autarijata, *Zbornik Narodnog muzeja III*, Čačak

Zotović, Mihajlo, 1979, Nekropola u Pilatovićima kod Požege i neke karakteristike u načinu sahranjivanja pokojnika, *Zbornik radova prikazanih na naučnom skupu «Sahranjivanje kod Ilira». Zlatibor 10-12 maj 1976,* Srpska akademija nauka i umjetnosti-Balkanološki institut, (Naučni skupovi VIII, Odeljenje istorijskih nauka 2), 31-43

Zotović, Mihajlo, 1984, Kneževska humka u Pilatovićima kod Požege, *Simpozijum «Duhovna kultura Ilira», Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Posebna izdanja, LXVII, Centar za balkanološka ispitivanja 11*

Zotović, Mihajlo, 1985, Arheološki i etnički problemi bronzanog i gvozdenog doba zapadne Srbije, *DissMon, Savez arheoloških društava Jugoslavije, XXVI,* 57-133, Beograd.

Neobjavljena građa

Neobjavljeni izvještaj sa iskopavanja iz septembra 1981 god, na lokalitetu Gradac-Hodidjed, registar Arheologija-Stari Grad, Zavod za zaštitu kulturno-historijskog nasljeđa Kantona Sarajevo

Preporučena literatura

Barclay, Vincent Head, 1881, *A Guide to the Principal Gold and Silver Coins of the Ancients: From Circ. B.C. 700 to A.D. 1*, British Museum. Department of Coins and Medals , The Trustees.

Birch, Samuel – Newton, Charles Thomas, 1851, *A Catalogue of the Greek and Etruscan Vases in the British Museum vol. 1*.

Boardman, John, 1978, *Greek Sculpture: The Archaic Period* (Thames & Hudson.

Birch, Samuel, 1858, *History of Ancient Pottery vol. 1*.

Bonewits, Isaac (2006) Bonewits's Essential Guide to Druidism. New York, Kensington Publishing Group

Green, Miranda J. 1989, *Symbol and Image in Celtic Religious Art*, Routledge,

Chwalkowski, Farrin, 2016, Symbols in Arts, Religion and Culture The Soul of Nature. Cambridge Scholarly Publishing.

Cirlot, J. E., 1971, *A Dictionary of Symbols*, Routledge & Kegan Paul,

Cook, Arthur Bernard, 1940, *Zeus: a study in ancient religion, Volume 3, Part 2*, Cambridge University Press, London : Bentley House – New York/Toronto/Bombay/Calcutta/Madras : Macmillan -Tokyo : Maruzen Company Ltd.

Cooper, J. C. 1978, *An Illustrated Encyclopaedia of Traditional Symbols*. Thames & Hudson.

Guénon, René, 2004, *Symbols of Sacred Science*, Sophia Perennis, Green, Miranda J. 1989, *Symbol and Image in Celtic Religious Art*, Routledge,

de Luynes, Honore-Theodoric-Paul-Joseph d'Albert, 1835, *Etudes numismatiques sur quelques types relatifs au culte d'Hecate*.

Harding, D.W. 2007, The Archaeology of Celtic Art. Taylor & Francis.

Maringer, Johannes, 1979, Das Triskeles in der vor- und frühgeschichtlichen Kunst, *Anthropos 74.3/4*, 566-576

Murphy, Anthony – Moore, Richard, 2008, *Island of the Setting Sun: In Search of Ireland's Ancient Astronomers*, *2nd ed.,* Dublin: The Liffey Press, 168–169

Pennick, Nigel, 1992, *The Sacred World of the Celts*, Inner Traditions.

Raftery, Joseph, 1939, Early Iron Age Decoration on the Dolmen at Rathkenny, Co. Meath*, Journal of the County Louth Archaeological Society. 9 (3), 258–261.*

Rogerson, Barnaby (2013). Rogerson's Book of Numbers The Culture of Numbers from 1001 Nights to the Seven Wonders of the World. Profile Books. p. 253.

Ross, Anne, 1996, *Pagan Celtic Britain: Studies in Iconography and Tradition,* Routledge. Wilson, R. J. A. 1990, *Sicily Under the Roman Empire: The Archaeology of a Roman Province, 36 BC – AD 535*, Oxford University Press.

Turner, Victor Witter, 1967, Betwixt and Between: The Liminal Period in Rites de Passage, in *The Forest of Symbols,* Ithaca, NY: Cornell University Press.

Turner, Victor Witter, 1969, *The Ritual Process: Structure and Anti-structure*, Chicago: Aldine Pub.

Turner, Victor Witter, 1974, *Dramas, Fields, and Metaphors: Symbolic Action in Human Society*, Ithaca: Cornell Uuniversity Press.

Turner, Victor Witter, 1974, *Liminal to liminoid in play, flow, and ritual: An essay in comparative symbology*, Rice University Studies.
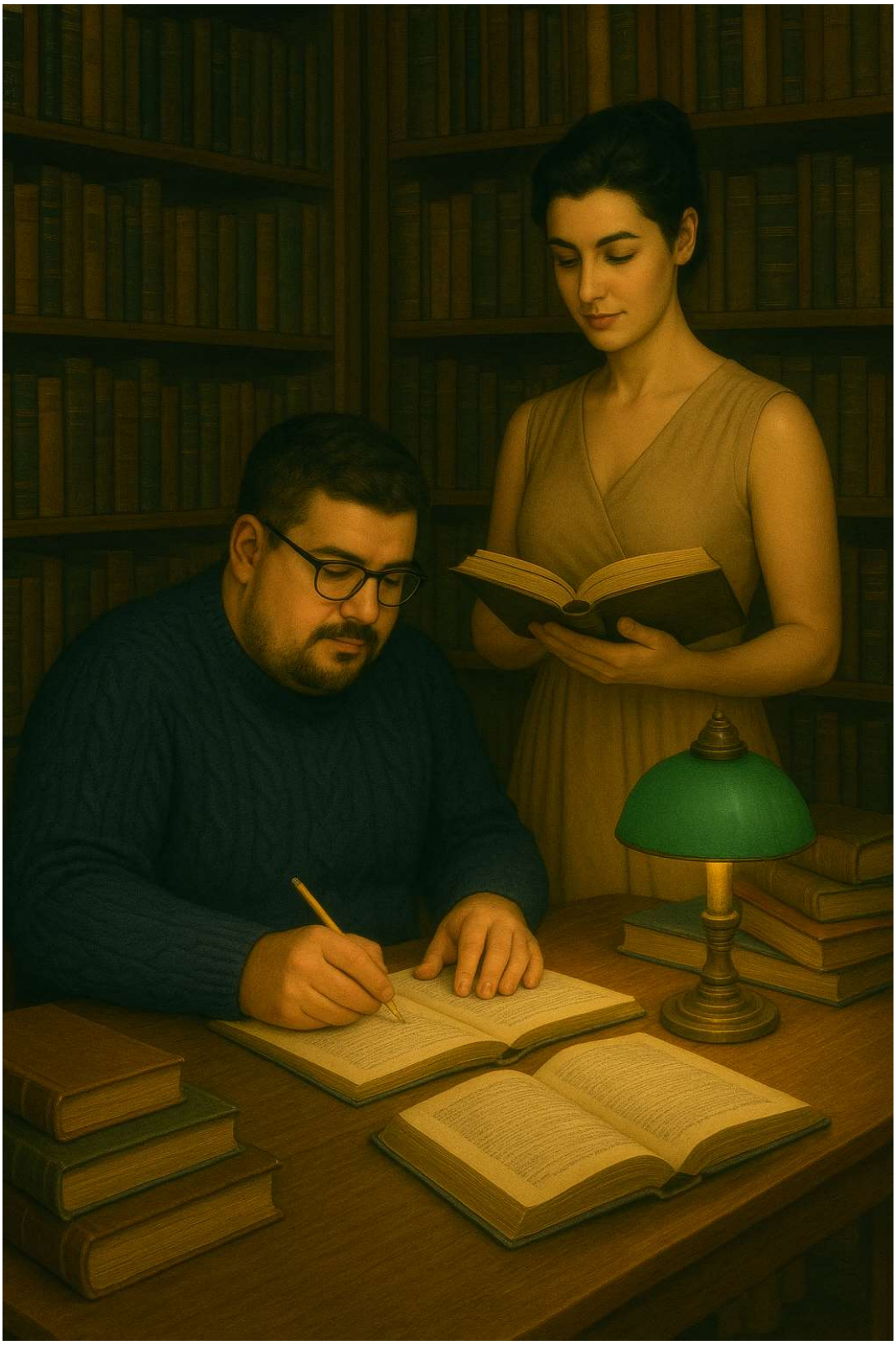
Turner, Victor Witter – Turner, Edith, 1978, *Image and Pilgrimage in Christian Culture Anthropological Perspectives*, New York: Columbia University Press.